

Izvorni znanstveni rad
DOI: 10.17234/Croatica.65.5
UDK: 091:003.349(497.5)
003.072:003.349(497.5)“15“
Primljen: 23. V. 2020.
Prihvaćen: 15. XI. 2020.

GRAFIJA PISARSKIH RUKU *LIBRA OD MNOZIJEH RAZLOGA*

Kristian Paskojević

Staroslavenski institut, Zagreb

kristian.paskojevic@stin.hr

Libro od mnozijeh razloga, rukopisna knjiga nastala u Dubrovniku 1520. g., karakteristična je po šarolikom sadržaju i izboru tema koje obuhvaća (dijelovi evanđelja, poučne legende, molitve, dijelovi horoskopa i sanjarice). Sastavljena je od pet dijelova naknadno povezanih u jednu cjelinu/zbornik, a pojedine su dijelove pisale različite pisarske ruke. Milan Rešetar, čije je paleografsko istraživanje poslužilo kao polazna točka članka, spominje tri glavne pisarske ruke i četvrtu koja je uglavnom dodavala naslove pisane crvenom tintom. Uz njih pojavljuju se još dvije mlađe ruke koje su dopunjavale prazan prostor na kraju pojedinih dijelova rukopisa. Glavna zadaća ovog paleografskog istraživanja jest analiza grafije navedenih pisara i komparacija slovničkih oblika s ciljem identifikacije razlika/sličnosti između njih, s naglaskom na njihovu morfologiju. Termin grafija širi je od grafomorfologije, pod njim se podrazumijeva način bilježenja fonema slovima ili grafemima, odnosno sustav slova kojim se pišu fonemi pojedinog jezika (Badurina 2012: 65). Jedan je od ciljeva istraživanja i prepoznavanje mogućih poveznica između pisara i različitih tipova pisma (primjerce kurziv).

Ključne riječi: srednji vijek, Dubrovnik, ćirilica slavenska paleografija, grafija, grafetika

1. UVOD

Paleografska istraživanja hrvatske srednjovjekovne ćirilćke pismenosti i dalje su vrlo rijetka i nedostatna s obzirom na bogatstvo kojim ova dionica hrvatske knjiŹevne kulturne baštine obiluje. Zamišljena grafijska raščlamba *Libra od mnozijeh razloga* (dalje u tekstu skraćeno *Libro*) prvi put je predstavljena na izlaganju u sklopu znanstvenog kolokvija održanog u Zagrebu povodom visoke obljetnice (500. godišnjice) spomenutog zbornika.¹ Činjenica kako je velik broj pisara (po Rešetaru njih čak šest, što je ovim istraživanjem i potvrđeno) zacijelo kroz duŹi vremenski period sudjelovao u stvaranju ovog sadržajno zanimljivog i složenog rukopisa ukazala je na potrebu detaljnijeg paleografskog istraživanja spomenutog djela. To nije bila isključiva motivacija jer je jedino donekle opširnije paleografsko istraživanje *Libra* proveo Rešetar (1933a) u svojoj studiji u kojoj je puno prostora posvećeno jeziku i sadržaju ovog knjiŹevnog spomenika. Paleografska raščlamba predstavljena ovim člankom u fokusu ima usporedbu slovne morfologije i slovnog sastava (razne varijante slova *i*, *o*, distribucija *jerova*, slova *f* i *ć* i sl.), posebice komparaciju morfologije samih slovnih oblika pojedinih pisara. S obzirom na važnost djela za hrvatsku, ali i znanost općenito, neupitna je potreba za provedbom nove, temeljitije raščlambe.

Govoreći o sadržajnom aspektu, spomenut ćemo kako je *Libro* zanimljiva kompilacija evanđelja, molitava, poućnih prića (od kojih posebno treba spomenuti priću o premudrom Akiru)², uputa za dobar i krepostan Źivot, pa i „puno svjetovnijih” tema kao što su horoskop i sanjarica. Jedan od prvih istraživaća koji se bavio *Librom* u cjelini jest Vatroslav Jagić. U svojoj raspravi *Prilozi k historiji knjiŹevnosti* (1868) izdao je nekoliko listova Zbornika. Osim njega Rešetar spominje i Danićića kao jednog od istraživaća koji se ovim zbornikom koristi u kontekstu izvora znanstvenog istraživanja. On navodi „vrlo ga³ je mnogo pak trebao Danićić 1874. za svoju *Istoriju oblika*” (Rešetar 1926: IX). Uz njih i Rešetara, *Libro* još spominje Mošin u svom katalogu ćirilskih rukopisa JAZU (1955), a u ostalim istraživanjima knjiŹevni povjesničari uglavnom su se referirali isključivo na poetološke i geneološke odrednice pojedinaćnih djela koja su u ovom zborniku uključena, kao što su

¹ Znanstveni kolokvij u organizaciji Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Ogranka Matice hrvatske u Dubrovniku održan je 23.10.2020.

² Kao polaznu toćku za ovu legendu u djelima hrvatske srednjovjekovne knjiŹevnosti v. Mitani 2017.

³ Pod „ga” Rešetar misli na *Libro* (op. a.).

i jezični povjesničari uglavnom citirali Rešetarove dosege (Žagar 2020: 13). Osim ovih, od stranih istraživača možemo spomenuti M. Speranskog (1931), koji u svojem kratkom radu upozorava kako je u tekstološkom smislu riječ o preplitanju istočne (bizantske) i zapadne (s temeljem u talijanskim uzorima) tradicije (isto: 16). Od novijih istraživanja treba spomenuti studiju koja je izašla skupa s latiničkom transliteracijom i faksimilnim izdanjem zbornika⁴, u sklopu već spomenute visoke godišnjice objave *Libra*. Ova opširna studija napisana kao predgovor latiničkim transliteracijama opisuje kodikološke, sadržajne, jezične i paleografske osnove ovog ćirilčkog zbornika.

2. OSNOVNI KODIKOLOŠKI OPIS *LIBRA*⁵

U uvodu navedena literatura već podrobno opisuje predmet našeg znanstvenog istraživanja, stoga ćemo na ovom mjestu navesti najbitnije kodikološke detalje proučavanog zbornika kako bi dobili bolju predodžbu o samom djelu. Bazu opisa čine podaci iz Rešetarove (1926, 1933a) i Žagarove (2020) studije, dopunjeni naknadnim uvidom u sami *Libro*.

Predmet našeg znanstvenog istraživanja dospio je u Arhiv HAZU-a (gdje se i danas nalazi) kao dio zbirke Ivana Kukuljevića. Iako bi netko mogao pomisliti kako se zbog bogatog sadržaja radi o nekom (dimenzijama) monumentalnom djelu, stranice *Libra* velike su tek 13,5 x 19 cm. Ukupno 183 folija rukopisno je pisano na papiru, i to talijanskog podrijetla. Na to upućuju četiri prepoznata vodena znaka – lovački rog, vrč, kardinalski klobuk, uteg u krugu (Mošin 1955: 71). Na prvome nenumeriranom listu od njih triju koje je dodao na početku Kukuljević je zabilježio latinicom sadržaj uz oznaku folija na kojima određena cjelina počinje. Drugi list koji spominje (Rešetar 1926: IX), s bilješkom Đure Daničića o pretpostavljenom mjestu te vremenu pisanja zbornika uz upute kako su u tekstu pisani neki brojevi, baš kao i preostali prazni listovi nakon posljednjeg uvezivanja više nisu sastavni dio zbornika. Također izostaje i nekad priključeni listić s kasnijim nepotpunim ćirilčkim zapisom (vjerojatno također dubrovačke provenijencije) koji je Rešetar također smatrao dijelom zbornika (Žagar 2020: 17–18). Kukulje-

⁴ Riječ je o prethodno citiranoj bibliografskoj jedinici.

⁵ U sklopu ovog paleografskog istraživanja bilo je zamišljeno i provođenje novog kodikološkog opisa koji bi obuhvaćao više podataka o samim marginama, preredu i sl. Nažalost, uslijed epidemiološke situacije nastale zbog pandemije virusa COVID 19 nismo bili u mogućnosti provesti planirana mjerenja jer je Arhiv HAZU-a u kojem se knjiga čuva bio zatvoren.

više pogrešna numeracija također je više puta spominjana. Listovi 84 i 134 dvaput su označeni, a zadnja numeracija 190 naknadno je ispravljena Jagićevom ili Daničićevom rukom u 180 (isto: 19).

3. O PISARIMA *LIBRA*

Rešetarovo imenovanje pisara/pisarskih ruku kao A, B, C, D, E i F, a također i autorstvo pojedinih sadržajnih cjelina koje je prepoznao, uvriježeno je u dosadašnjim istraživanjima, te ćemo ga i na ovom mjestu prenijeti, kao i sažeti opis njihovih rukopisa. Od šest pobrojanih pisara prva tri autori su najvećeg dijela same knjige. Osoba koja stoji iza pisarske ruke A autor je najvećeg dijela *Libra* – od 1 do 41 r, te 43–140 v, dakle otprilike tri četvrtine teksta. U predgovoru svoga prijepisa iz 1926. Rešetar pismo ruke A opisuje kao „sitno, tanko i uspravno, ali vrlo lijepo i pravilno” (1926: XIII). Uz ovaj prilično dobar opis pismo obiluje slovnim oblicima karakterističnim za diplomatsku minuskulu (poput udesno rotiranog slova *b* i „kvadratičnoga” *v*), uz prisutne široke razmake između redaka. Treba napomenuti kako je ovoj pisarskoj ruci (opravdano) pripisano i autorstvo Dubrovačkog dominikanskog lekcionara (Kapetanović 2014: 63, Rešetar 1933b: 23, 39)

Pisar B napisao je manji dio teksta, od f. 143 *recto* do 148 *verso* (prva četiri retka). U grafiji je prisutno češće probijanje linija retka slabijim slovnim dijelovima koji su naglašeno uvijeni („kovčravi” kako bi rekao Rešetar, isto: XIII), što predstavlja moguć odraz minuskulizacije pisma. Unatoč tome duktus i ritam pisma su pravilni, a generalni izgled pisma jako uredan.

Pisarska ruka C ispisala je listove od 149. do 179. Generalni izgled pisma nešto je neuredniji – „ružna, debela, nejednaka slova” (isto: XIII). Slabiji slovni dijelovi probijaju linijski sustav rjeđe nego kod ruke B, ali više nego kod ruke A.

Pisarska ruka D autor je crvenih naslova pojedinih molitava i samog pogovora u kojem se spominje datum i mjesto nastanka ovog djela (Dubrovnik, 20. 5. 1520.). Ovaj pisar svoje je naslove unosi naknadno u tekst što je vidljivo iz nekih slučajeva kad je zbog nedostatka mjesta morao naslove zbijati (stiskati) ili upisivati između već postojećih linija teksta (primjerice na f. 149 v „probudi se jure duše”). Zbog toga ga Rešetar smatra osobom koja je bila svojevrsan „kompilator” ovog zbornika (isto: XII–XV). Karakteristični minuskulni oblici (*a*, *b*, *v*, *k*, *h*, *c*, *č*) pojavljuju se i u pismu ruke D, iako zbog rjeđeg probijanja retka slabijim slovnim linijama pismo ostavlja manje

minuskuliziran dojam (vjerojatno i zbog činjenice kako su njime pisani uglavnom naslovi).

Od pisarske ruke E sačuvana je jedna pjesma na stranicama 41 *verso* i 42 *recto*, molitve na *ff.* 140 *verso*, 141 i 142 te pobožna pjesma na *f* 148. Samo je pismo teže čitljivo zbog blijedog mastila i zbijanja slova. Ovu ruku Rešetar smatra mlađom (skupa s rukom F), te ju bez nekog dodatnog objašnjenja smješta u sredinu XVII st. („obje nekako iz sredine XVII vijeka”). I u grafiji ruke E prisutno je češće izduživanje slabijih slovnih dijelova.

Pisarskom rukom F pisan je najmanji dio *Libra*, samo stranica *f* 42 *verso*. Generalni izgled pisma koji se duktusom, ritmom i uzusom približava minuskulnim, ali i kurzivnim ćirilničnim tipovima mogući su faktori maloprije spomenute Rešetarove datacije. Pojavljuju se karakteristični minuskulni slovni oblici koji se većinom podudaraju s ostalim pisarima *Libra*.

Dvije posljednje ruke (E i F) bitne su za ćiriličku pismenost Dubrovnika općenito, ali pitanje je koliko naknadni upisi pripadaju izvornoj knjizi kao cjelovitoj autorskoj namjeri.

Ovim kratkim pregledom predstavljene su pisarske ruke *Libra*, kao i opseg njihova autorstva u samoj knjizi. U ovom slučaju nismo sadržajno opisivali pojedine dijelove jer su već opsežno obrađeni u prethodno spominjanoj literaturi, a ta tematika i nije relevantna za pretpostavljeno paleografsko istraživanje.

4. METODOLOGIJA PALEOGRAFSKOG ISTRAŽIVANJA

U fokusu paleografskog istraživanja *Libra* nalazi se morfologija slovnih oblika azbučnih nizova pojedinih pisara (pisarskih ruku), kako bi se što preciznije identificirale grafijske posebnosti, sličnosti i poveznice s drugim pismima. Usmjerali smo se i na pitanja slovnog sastava (gdje god više slova mogu izraziti isti fonem), jer i takva prepoznata raznolikost može pridonijeti prepoznavanju razvoja dubrovačke ćirilice i posuđivanja rješenja sa susjednih prostora gdje se također pisalo ćirilicom. Za potrebe istraživanja korišten je metodološki aparat sličan nekim već provedenim paleografskim istraživanjima (Paskojević 2018), a baziran na materijalnoj realizaciji koja pripada isključivo vizualnom pismenom izrazu – grafetici (Žagar 2007: 31). U našem paleografskom istraživanju grafija pisara *Libra* bit će promatrana kroz ove kategorije:

1. stupnjevi slovne koordinacije (minuskulizacije) u linijskom sustavu i tragovi spajanja slova u tekstu,
2. prisutnost posebnih minuskulnih slovnih oblika,
3. usporedba slovnoga sastava.

Koordinacija u linijskom sustavu podrazumijeva proces pojednostavljenja i usklađivanja slovnih linija u centralnom dijelu retka i razvoja slovnih oblika unutar linijskog sustava sa svrhom postizanja optimalne brzine u pisanju i čuvanju jednostavne prepoznatljivosti slova prilikom čitanja (Paskojević 2018: 29). U ovoj kategoriji posvetit će se pozornost odnosu glavnih slovnih dijelova unutar linijskog ustroja, vrsti linijskog ustroja i slovnog modula i učestalosti probijanja crtovlja slabijim slovnim dijelovima. Obradit će se i sve posebnosti pisma vezane uz problematiku koordinacije i linijskog ustroja/slovnog modula. Spajanje slovnih oblika karakteristično je za kurzivno pismo, a eventualna identifikacija ove pojave u azbučnim nizovima pisara pokazala bi razvojnu tendenciju prema ovoj pismovnoj inačici. Kategorija posebnih slovnih oblika i njihova spajanja u tekstu zapravo je okosnica čitavog istraživanja. U njoj će se obraditi morfološke posebnosti slovnih oblika azbučnih nizova pojedinih pisara te potencijalno sličan sastav različitih azbučnih nizova – tipovi slova za glasove /o/ i /i/, distribucija *jero-va, jata* (ê) i njegovih odraza, *đerva* (koje se najčešće transliterira, u skladu s glagoljskom/čakavskom tradicijom kao *ĵ*) i *šta* (ĉ).

Osim ovih kategorija, kratko ćemo se osvrnuti na kratični i ligaturni inventar, pogotovo ukoliko postoje neka veća odstupanja ili posebnosti kod pojedinih pisara.

5. PALEOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE

5.1. Slovna koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

Fenomen koordinacije slova, ukratko objašnjen u prethodnom poglavlju, neizostavan je dio svakog procesa *pisanja*, koji je sam po sebi dinamičan. Takvo motrenje inzistira na živosti promjena, za razliku od promatranja pisma kao statičke kategorije (Paskojević 2018: 26; Žagar 2007). Koordiniranje slova ovisi o samom linijskom ustroju koji se pak razlikuje ovisno o vrsti pisma. Ovo je u suštini proces ujednačavanja središnjih dijelova slova s ciljem lakšeg ispisivanja, što podrazumijeva svojevrsno ujednačavanje i pojednostavljenje slovnog modula; a cilj je postići što veću jednostavnost prelaska iz prethodnog slova u konkretno, a zatim u sljedeće. U ćirilčkim pismovnim inačicama dominantna su dva linijska ustroja: dvolinijski (karakterističan za ustav) i četverolinijski (minuskula, kasnije i kurziv), od kojih oba imaju svoje pripadajuće slovne module (slika 1). U grafiji svih šest pisara

Libra prevladava upravo spomenuti četverolinijski ustroj. Upravo ove karakteristike krasi *diplomatičku minuskulu*, vrstu ćirilčkog pisma koja je zbog potrebe za bržim pisanjem u dokumentima i poveljama poslovnog karaktera razvila i specifične slovne oblike. Ti oblici nastavljaju „živjeti” i u tiskanim i književnim izdanjima, tako da možemo govoriti i o svojevrsnom prijelazu ove vrste pisma u *knjišku minuskulu*.⁶ Spomenuti linijski ustroj u svojoj srži ima jednostupnjevitom podijeljen središnji dio retka sa slovnim modulom u obliku pravokutnika vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela (slika 2). U središnjem dijelu retka glavni se slovni dijelovi uredno (više-manje, ovisno o pisaru) koordiniraju, dok veće razlike postoje kod probijanja donje i gornje linije slabijim slovnim dijelovima što izravno utječe na duktus i ritam pisanja, ali i čitljivost samog teksta, jer spomenute linije (tzv. „slabiji slovni dijelovi”) pomažu vizualnoj fiksaciji/stabilizaciji pojedinih slova, a samim tim i lakšem čitanju.⁷

Iznesena definicija koordinacije može se najbolje prepoznati kod pisarske ruke A. U njenoj grafiji glavni slovni dijelovi uredno se nižu jedan za drugim unutar središnjeg dijela retka, a veći razmak između redaka ostavlja dojam imitiranja uzusa pisanja na pergamentu (Žagar 2020: 18). Štoviše, generalni dojam pisma čak podsjeća na azbuke nekih tiskanih ćirilčkih djela (*Ofičja*, pa i *Nauka karstianskoga*). Kao specifičnost može se izdvojiti slovni oblik *a*, koji u ovom slučaju svojom vertikalom uglavnom ne probija crtovlje, a kad to i čini vertikalno stablo je minimalno izduženo. U grafiji ćirilčke minuskule stablo slova *a* obično je jače izraženo i gotovo uvijek obostrano probija linijski ustroj retka. Zanimljivo je i rješenje s koordiniranjem slova *d* – ono svojim glavnim slovnim dijelom probija gornju liniju, dok se repići koji inače „vise” s donje linije uredno koordiniraju unutar središnjeg dijela retka s ostalim glavnim slovnim oblicima.

Duktus pisma pisara B zbog učestalosti izduživanja i uvijanja slabijih slovnih linija ostavlja pojačani „kurzivni” dojam. Od posebnosti ističe se slovo *i* koje obostrano probija linijski ustroj. Ovakvo je probijanje često u srednjovjekovnim ćirilčkim dokumentima i poveljama (Paskojević 2018: 100–134, 236–255), ali ipak je češća verzija slova koje se uredno koordinira unutar središnjeg dijela retka. Karakteristično je i slovo *n*, čiji gornji desni kraj prelazi liniju retka.

⁶ Ovakva tranzicija definirana je u samom predgovoru novog izdanja *Libra* (Žagar 2020: 68).

⁷ Na ovom mjestu može se povući paralela s uglatom glagoljicom, u kojoj je specifikum bogatstva ligaturnog pisanja još T. Eckhardt povezala s istim fenomenom uspoređujući pravokutna slova oka s „plotom vertikalnih paralela” (Eckhardt 1955: 70).

Izduživanja slabijih slovni dijelova/linija pojavljuju se i u grafiji pisara C. Ona svojim izgledom doprinose generalno „neurednom” dojmu pisma spomenutom u uvodnim razmatranjima. Pojedinačne karakteristike vezane uz koordinaciju izostaju iz grafije pisarske ruke C. Možemo samo napomenuti kako ravniji potezi slabijih slovni linija/dijelova ostavljaju dojam bržeg ritma pisanja i „ispisanijeg” rukopisa.

Promatranje koordinacijskih procesa djelomično je otežano kod pisara D zbog toga što je on pisao samo naslove koji su ponekad doslovce „ugurani” između redaka. Iznimku predstavlja pogovor na kraju knjige koji iznosi informacije o mjestu i nastanku *Libra*, a i titulira samo djelo. Uvidom u dostupan materijal može se vidjeti kako se glavni slovni oblici, vrlo često morfološki karakteristični za pismo diplomatske minuskule, nižu u središnjem dijelu crtovlja. Ipak, to koordiniranje ima svojih nedostataka, tako da se nekad čini kao da glavni slovni dijelovi prelaze donju liniju, tj. smjer pisanja „leluja” (Tablica 1). Ovakva koordinacija često zbunjuje. Primjerice teško je razabrati probija li slovo *d* svojim jezičcima donju liniju ili pak trokutom gornju. Ovisno o primjeru u tekstu može se zaključiti kako se pojavljuju oba slučaja, a također se čini da se nekad i čitavo slovo koordinira unutar središnjeg dijela retka. Osim minuskula pisar D piše i mnogobrojne majuskule koje također probijaju linijski ustroj. Dakle nije riječ o „ustavnim” slovima, nego o uvećanim minuskulnim slovima. Upravo je to čvrst dokaz kako je knjiška minuskula postigla svoju individualizaciju kao poseban tip ćirilčkoga pisma.

Koordinacija karakteristična za minuskulna pisma manifestira se i u grafiji pisarske ruke E. Sitnije dimenzije slova, manji razmaci između riječi, stisnutost slova i često izduživanje slabijih slovni dijelova/linija ostavljaju dojam teže čitljivosti, odnosno također određene „neurednosti” pisma.

Na prvi pogled generalni izgled pisma pisara F također odražava svojevrsnu „neurednost”. Tome prvenstveno pridonose krupnija slova pisana debljim linijama čiji se glavni slovni dijelovi neravno koordiniraju, tako da cijeli redak zna „plesati”. Minuskulni koordinacijski uzusi jasno se ocrtavaju u grafiji pisara F, prvenstveno kroz prepoznatljivu morfologiju pojedinih slovni oblika, ali također i kroz već spominjano probijanje/izduživanje slabijih slovni dijelova/linija. Potrebno je još napomenuti kako zbog malenog uzorka (samo jedne stranice) izostaju neki slovni oblici (*ž, č, c*) kod kojih bi probijanje inače bilo očekivano, pogotovo kod grafije kao što je ova.

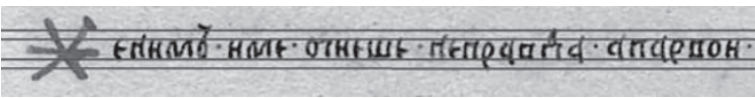
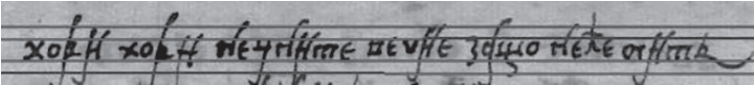
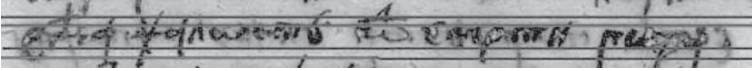
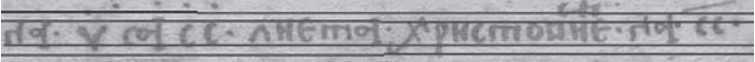
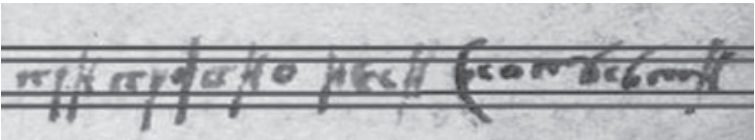
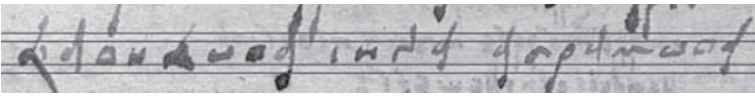
Situacija u kategoriji koordinacije u linijskom ustroju prati procese koji se odvijaju u pismu diplomatske minuskule, verzije ćirilčkoga pisma

karakteristične za dokumente i povelje diplomatskog, trgovačkog i pravnog (poslovnog) karaktera. Sve grafije imaju pripadajući četverolinijski ustroj i pripadajući slovni modul. Probijanja linijskog ustroja generalno su ujednačena u prosjeku se radi o brojci od 11 do 14 slova, a pojedine specifičnosti rukopisa vezane su uz ritam i duktus koji zna varirati. Slovni oblici koji probijaju linijski ustroj jesu sljedeći:

- donju liniju probijaju *g, ž, z, r, h, ê, c;*
- gornju liniju probijaju *ŷ, u, n, ê;*
- obje linije probijaju *a, d, i, f, ja.*

Naravno, slova znaju varirati ovisno o pisaru; primjerice *d* može probijati i samo donju liniju, isto kao *a* i *f*, ali generalno gledajući situacija je takva.

Tablica 1. Primjeri rukopisa pisarā *Libra*

Pisar A	
Pisar B	
Pisar C	
Pisar D	
Pisar E	
Pisar F	

5.2. Posebni slovni oblici

Najupečatljivija karakteristika svakog pisma jest grafomorfologija (oblik) slova koja čine njegovo grafijsko „tkivo”. Stoga je kategorija morfoloških posebnosti grafijā *Libra* glavni dio ovog paleografskog istraživanja. Kao što ćemo u pregledu vidjeti, činjenica je kako se grafija pisarskih ruku *Libra* najbolje karakterizira kao pismo diplomatske minuskule, odnosno, kako smo ranije spomenuli, *knjiške minuskule*. Neke od prepoznatljivih morfoloških karakteristika ove pismovne inačice produženo su vertikalno stablo kod slova *a*, rotacija slova *b* udesno i njegovo „polaganje” na donju liniju, kvadratično slovo *v*, rotacija slova *d* ulijevo i produžavanje njegovih krakova, pisanje slova *k* bez spojnice, slovo *n* nalik latiničnom, pisanje „jednonogog” slova *t*, pisanje slova *č* nalik latiničnom slovu *v* te često izduživanje slabijih slovni dijelova.

Pisarska ruka A (Tablica 2), ujedno i autor najvećeg dijela zbornika, karakteristična je po svojim sitnim slovima i velikim razmacima između redaka teksta (što pojačava dojam skladnosti).

Od karakterističnih slova diplomatske minuskule pojavljuju se *a*, *b*, *v*, *k*, u punom smislu te riječi. Kod slova *a* već smo spomenuli kako je vertikalno stablo kraćih dimenzija u odnosu na standardni minuskulni oblik. Slovo *b* s druge strane uredno je rotirano u desno i položeno na donju liniju. Slovo *b* rotira se u desnu stranu tijekom čitavog XIV. st. i kasnije, a potpuno polaganje na ovakav način karakteristično je za dubrovačkog notara Nikšu Zvijezdica (Paskojević 2018: 259). Slovo *d* oblikom nalikuje ustavnom pismu, a za pisara A specifično je koordiniranje slabijih slovni dijelova (jezičaca) unutar središnjeg retka, dok trokut zna probijati gornju liniju. Slovo *ž* piše se u tzv. „zvjezdastom” (asterisk) obliku, slično kao i u nekim bosanskim (krajiškim) kancelarijama, primjerice kod pisara Ajazovića Mahmut paše Abdulahovića 1512. (Nakaš 2010: 104), ali ovakav oblik pojavljuje se u Bosni i prije turskih osvajanja – primjerice u *Povelji Tvrta II. 16.8.1420. o Sandaljevom ustupanju konavoske župe i Sokol Grada Dubrovčanima* (Paskojević 2018: 263). Slovo *ĵ* umjesto trokuta ima kvadratično postolje, a standardnom križu nedostaje vertikalni krak, te u ovako krnjem obliku podsjeća na latinično slovo *t*. Kao još jednu specifičnost možemo navesti izostanak produžavanja slabijih slovni dijelova/linija kod nekih slova za koje je ta pojava karakteristična u pismu diplomatske minuskule – *ž*, *m*, i *h*. Morfološki je specifičan oblik *jera* koji se ponavlja kod više pisara *Libra* –

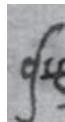

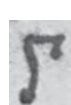
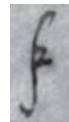

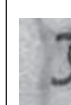
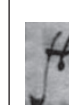

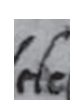
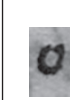
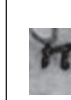
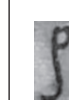

linije tvore pravi kut napola ili potpuno zatvoren krivuljom, u čemu također možemo prepoznati sličnost sa Zvijezdićevom grafijom (Žagar, Paskojević 2014: 232)

Tablica 2. Azbučni niz pisarske ruke A

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

U grafiji pisarske ruke B prisutan je veći broj slovnih oblika karakterističnih za pismo diplomatske minuskule: *a*, *b*, *v*, *g*, *d*, *k*, *c*, *č*. Za razliku od prethodne povelje slovo *a* ima produljeno vertikalno stablo koje obostrano probija linijski ustroj. Slovo *b* je rotirano kao *i* u prethodnoj povelji, a identična su i slova *ž* i *jer*. Za razliku od ruke A slovo *ĵ* ima standardan oblik s križem i trokutastim postoljem. Kao specifičnost grafije može se navesti prenaplašeno produljeni gornji desni krak slova *n*. Upadljiv je i glavni dio slova *f* čija glava karakteristični obli izgled mijenja za pravokutni. Iako je grafija pisara B jedna od onih u kojoj se „forsira” izduživanje slabijih slovnih dijelova, također postoje primjeri gdje ta pojava izostaje kao što su to slova *m* i *h*.

Tablica 3. Azbučni niz pisarske ruke B

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Đ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Č
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

Za razliku od prethodna dva pisara, slovo *b* nije do kraja rotirano udesno/položeno na donju liniju u grafiji pisarske ruke C. Usto tu su i karakteristični minuskulni oblici – *a*, *v*, *g*, *k*, *h*. Posebnost pisma je i ta što pisar ne koristi slovo *o*, već samo slovo *ô* (*ot*) za bilježenje glasa /o/. Slovo *û* pisano je sa smanjenim kružićem i zaobljenom lijevom vertikalnom linijom, a ovakav oblik poznat je i kod nekih kliških kancelarija – primjerice kod Nasufa Čehaje, sredina XVI. st. (Nakaš 2010: 106). Specifičan je oblik slova *ja*, gdje je jedina razlika sa slovom *a* horizontalna ulijevo povučena linija smještena na gornjem kraju glavne slovne linije (vertikale).

Tablica 4. Azbučni niz pisarske ruke C

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ (Đ)	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	JA				
								

Ulogu pisarske ruke D i njezinu problematiku već smo naznačili u uvodnim poglavljima. Govoreći o morfološkim posebnostima njezine grafije, karakteristični minuskulni oblici (*a*, *b*, *v*, *k*, *h*, *c*, *č*) pojavljuju se i u pismu ruke D. Zbog rjeđeg probijanja retka slabijim slovnim linijama pismo ostavlja dojam manje minuskuliziranosti (tome u prilog ide i činjenica kako je pisar D uglavnom autor naslova poglavlja). Od karakterističnih slovnih oblika možemo spomenuti kako se i ovdje pojavljuju karakteristično rotirano i na donju liniju položeno *b* i „zvjezdoliko” *ž*, kakve smo već imali prilike vidjeti, a još neke od posebnosti pisma su dvojako pisanje slova *ĵ* i *jera*. U oči upada i činjenica kako se slovo *je* pojavljuje samo kod ovog pisara.

Tablica 5. Azbučni niz pisarske ruke D

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	Î/Ja	JE			
								

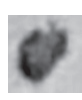

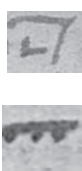

Kod pisarske ruke E samo je pismo teže čitljivo zbog blijedog mastila i zbivanja slova. Karakteristični minuskulni oblici su: *a*, *b*, *v*, *g*, *k*, *h*, *c*, *č*. Od karakterističnih slovnih oblika u grafiji pisara E ističu se slova *d* i *ž*. Kod slova *d* krivulja koja je spajala kut vertikalnog luka pretvorila se u dvije manje crtice, dok slovo *ž* ima izvučenu donju lijevu liniju preko retka. Osim toga, dvojako se piše slovo *c* s razlikama u glavnom slovnom dijelu (samoj „glavi” slova). U jednoj svojoj verziji ta glava ima prilično „kružolik” izgled. Kao morfološka karakteristika može se spomenuti i slovo *û* koje se piše identično kao i kod pisara C.

Tablica 6. Azbučni niz pisarske ruke E

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	ь	Ê	Û	Î/Ja				
								

Od grafijskih zanimljivosti pisarske ruke F koje možemo izdvojiti prisutna je nepotpuna rotacija slova *b*, baš kao što je to slučaj i kod ruke C. Karakteristični minuskulni slovni oblici većinom se podudaraju s ostalim pisarima *Libra*: *a, b, v, g, d, k, h, ĉ*. Određene minimalne posebnosti mogu se prepoznati kod pisanja slova *d*. Njegov oblik, koji definitivno vuče inspiraciju iz standardnog minuskulnog, karakteriziraju šire postavljene krakovi koji tim činom skupa sa zakrivljenom linijom čine i širi kut nego inače. Ponešto je „degeneriran” i izgled slova *e* koje gubi svoju zakrivljenu vertikalnu. Usto središnja je horizontalna linija povučena na takav način da ostavlja dojam brzine i neurednosti. Kao posebnosti rukopisa ističe se i dvojako pisanje slova *t* i *f* s tim da je jedino kod ovog pisara prisutno tzv. „jednonogo” slovo *t*. Kod slova *f* karakteristična je verzija u kojoj je glavni slovni dio (inače kvadratnog oblika) modificiran u dvije horizontalno položene paralelne linije jednakih dimenzija. Poveznica s rukom C jest i pisanje slova *ot* za glas /o/ (osim u jednom slučaju na samom početku stranice u kojem se radi o natpisanom slovu *o*), a s grafijske strane ovo je slovo zanimljivo zbog izostajanja središnje vertikalne crtice čime ovakvo pisanje ostavlja dojam svojevrsnog pojednostavlivanja (slično kao i kod slova *e*).

Tablica 7. Azbučni niz pisarske ruke F

A	B	V	G	D	E	Ž	Z	I
								
Ī	Ĵ	K	L	M	N	O	P	R
								
S	T	U	F	H	Ô	Ĉ	C	Ĉ
								
Š	Ь	Ê	Û	Î/Ja				
								

5.3. Osvrt na kratični i ligaturni inventar pisara *Libra*

U srednjovjekovnim tekstovima svih pismenosti koje su iznikle na tradiciji grčkoga pisanja i grafičkog uređenja teksta (straničnog postava) razlikuju se četiri postupka koja se temelje na redukciji ispisanog materijala, najčešće slova: stezanje (kontrakcije), odbijanje (suspencije), natpisivanje (superpozicije) te slijevanje (ligature).

Kratice u *Libru* su, uspoređujući sa situacijom u drugim bliskim srednjovjekovnim spomenicima, vrlo rijetka pojava. Promatrajući grafiju pisara A koji je autor najvećeg dijela zbornika, vidimo kako su kratice tek usputna pojava. Najrasprostranjeniji način kraćenja je natpisivanje. U tom kontekstu postoji i najčešći primjer kod svih pisara. Riječ je o prijedlogu *ōd/ōt/ōdb*⁸, kod kojeg je natpisivanje generalno uvriježena pojava u grafijama

⁸ Svi primjeri navedeni u ovom poglavlju prikazani su u Tablici 8.

svih srednjovjekovnih ćirilčkih spomenika i dokumenata. Pojavljuje se i vrlo čest primjer kontrakcije i natpisivanja⁹, riječ *g(ospo)^d(i)nb*. Osim ovih dvaju primjera ostala su kraćenja u tekstu uglavnom sporadična i često su posljedica pisarske greške – kao što se može vidjeti iz primjera *i^{po}vede* (35 v., 13. r.).

Glavni uzrok još rjeđeg pojavljivanja kratica kod ostalih pisara zasigurno je i sam volumen teksta koji su pisali jer je ruka A ipak autor najvećeg dijela *Libra*. Slični uzusi kraćenja pojavljuju se i kod pisara B. Natpisivanja su još jednom najčešći (u ovom slučaju i jedini) način kraćenja. Kod pisara B često je natpisivanje slova *i* i *u*, kao što se može vidjeti iz primjera *ō^d stvar^d* i *k port^u*. U prvom primjeru pojavljuje se i već dobro nam znano natpisivanje kod prijedloga *ōd*.

Kratični inventar pisarske ruke C malo je raznovrsniji. Osim standardnog natpisivanja kod prijedloga *ōd* postoje i drugi primjeri natpisivanja istog slova što se može vidjeti i u slučaju riječi *gra^du*. Usto prisutne su i neke kontrakcije – *c(a)rb*, *m(ie)s(e)ca*, kao i kombinacija kontrakcije i natpisivanja u riječi *g(ospo)^d(i)nb*.

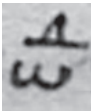
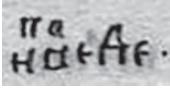
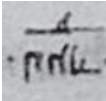
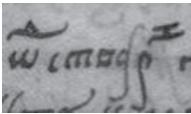
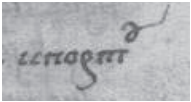

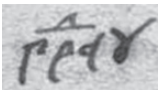
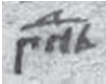
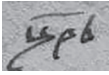
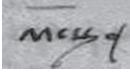

Specifičnost zadatka pisarske ruke D utjecala je i na kratični inventar, koji je jako štur. Uz standardni prijedlog *ō^d* pojavljuju se još primjeri natpisivanja pojedinih slova kao što možemo vidjeti u riječima *barnarda* i *čoviečanskii*. Zanimljiv je primjer pridjeva *svet*. Naime iz predložene primjera *svetoga*, natpisana titla identična je natpisanim slovu *d*. Kako u riječi nema slova *e*, to znači da je isto kontrahirano ili natpisano u ovom, za to slovo, dosta nezgodnom obliku. Moguće je i kako se radi o kontrakciji u kojoj je pri pisanju title pisar jednostavno upotrijebio ovakav oblik.

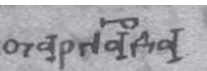
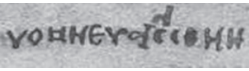
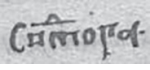

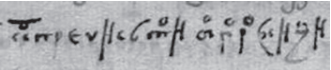

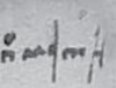
Natpisivanje je jedini način kraćenja i kod pisarske ruke E. Kao karakteristika kratičnog inventara ističe se natpisivanje slova *o*, kao što se može vidjeti iz priloženog primjera. Osim toga, natpisuju se i druga slova, kao slovo *a* u istom primjeru.

Na jedinjoj stranici teksta pisanoj rukom F još se jednom pojavljuju samo natpisivanja, i to pretežito jedino kod prijedloga *ō^d*. Iznimka se nalazi u samom naslovu odlomka kod natpisivanja slova *o* u prijedlogu *po*. Ovakvo natpisivanje slova *o* podsjeća na kratične uzuse kod prethodne ruke E. Uporaba kratica u *Libru* daleko je rjeđa nego u diplomatiji gdje u velikom broju dokumenata i povelja u pravilu nema retka u kojoj se ne pojavljuje neka vrsta kraćenja. Izostanak ligatura kod svih pisara također je fascinantna podatak koji upućuje i na moguću standardizaciju.

⁹ Usp. Paskojević 2018, poglavlja o kratičnom inventaru.

Tablica 8. Pregled kratičnog inventara

Primjer	vrsta kraćenja	pisarska ruka	transliteracija i pozicija u tekstu
	natpisivanje	pisar A	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar A	<i>i^{po}vede</i> 35 v., 13. r.
	kontrakcija i natpisivanje	pisar A	<i>g(ospo)^d(i)nb</i> višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar B	\bar{o}^d stvar ⁱ 143 r., 1. r.
	natpisivanje	pisar B	<i>k port^{tu}</i> 147 v., 4. r.
	natpisivanje	pisar C	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar C	<i>gra^du</i> 158 r., 30. r.
	kontrakcija i natpisivanje	pisar C	<i>g(ospo)^d(i)nb.</i> 158 r., 17. r.
	kontrakcija	pisar C	<i>c(a)rb</i> 159 v., 14. r.
	kontrakcija	pisar C	<i>m(ie)s(e)ca</i> 159 v., 8. r.
	natpisivanje	pisar D	\bar{o}^d višestruko pojavljivanje

	natpisivanje	pisar D	<i>barna'da</i> 153 v
	natpisivanje	pisar D	<i>čovieča'skii</i> 152 r
	kontrakcija ili natpisivanje	pisar D	<i>sv(e)toga</i> 29 v., 20. r.
	natpisivanje	pisar E	<i>ō^d</i> višestruko pojavljivanje
	natpisivanje	pisar E	<i>k^a prečisb^oi</i> <i>b^og^or^odici</i> 148 r., 5. r.
	natpisivanje	pisar F	<i>ō^d</i> 42 v., višestruko
	natpisivanje	pisar F	<i>p^o mati[ju]</i> 42v, 1. r.

6. Posebnosti slovnog inventara i višestrukost slovnih rješenja za iste glasove

Problematika obuhvaćena ovim poglavljem dobrim dijelom naslanja se na sam postanak ćirilčkog pisma koje je kreirano s ciljem pisanja slavenskog jezika. Osnovna motivacija uvođenja novih grafijskih rješenja u ćirilčku azbuku bila je činjenica kako grčki alfabet ne posjeduje grafijska rješenja za sve slavenske glasove. U ovom poglavlju fokus će biti na distribuciji slova *ǰ* (*ǰerv*), *č* (*šta*) te poluglasa *jer* – specifičnih slova za specifične glasove čija distribucija može ukazati na kronološku i prostornu određenost pisma.

Slovo *ǰ* (*ǰerv*) ćirilica preuzima iz glagoljičkog pisma te njegovu uporabu možemo pratiti još od *Povelje bana Kulina* (1189. g.). *ǰerv* se koristio u stranim riječima, ali i za bilježenje glasa /ǰ/ (mekog *g*) (Karski 1928: 194). Kod pisara A, B i C upotrebljava se uglavnom za bilježenje

glasa /đ/ i /ć/. Usto u manjoj mjeri kod pisara A i B kombinacijom sa slovima *l* i *n* obilježava palatalne glasove /Ĵ/ i /ň/. U tim slučajevima *ŷ* dolazi prije slova *l* i *n*.¹⁰ Kod pisara C ova pojava nije zabilježena. *Đerv* se pojavljuje i kod pisarske ruke D, iako je ona autor samo naslova teksta i pogovora. I ovdje slovo ima funkciju označavanja glasova /đ/ i /ć/, dok druge uporabe nisu zabilježene. Uporaba *đerva* za označavanje glasova /đ/ i /ć/ kao i za bilježenje palatalnih /Ĵ/ i /ň/ zabilježena je i kod mlađe pisarske ruke E. Kod pisara F koji je autor samo jedne stranice teksta, *ŷ* se pojavljuje prilikom bilježenja glasa /đ/ i palatalnog /Ĵ/. Kako sadržaj teksta nije dao prilike bilježenju /ć/ i /ň/, možemo samo pretpostaviti kako je i ovaj pisar upotrebljavao slovo *ŷ* na isti način.¹¹

Slovo *ĉ* (*šta*) u najstarijim ćirilčkim tekstovima alternira s pisanjem iste glasovne vrijednosti /št/ dvama slovima – *št*. *Ć* je najvjerojatnije ligaturnog podrijetla, iako mišljenja oko toga kojim slovima duguje postanak još uvijek nisu usuglašena. Dok jedni smatraju kako se radi o ligaturi slova *š* i *t* (Karski 1928: 165), ima i onih kojima se primjerenije čini spajanje slova *š* i *č* (Kuljbakin 2008: 75). U *Libru* ovo se slovo pojavljuje kod pisara A, B, C i E. Kako se *ĉ* kroz povijest izgovaralo kao /č/, /št/, /šč/ i /šć/, ponekad je jako teško utvrditi koji točno glas označava. U grafijama pisara *Libra* slovo *ĉ* u pravilu označava glasovnu skupinu /št/, a drugi primjeri uporabe ovog slova nisu zabilježeni.

Od *jerova*¹² se pojavljuje samo *ь* (*jer*), što je očekivano uzevši u obzir kako je *yor* već odavno izašao iz uporabe.¹³ U *Libru* je *jer* zabilježen u azbukama gotovo svih pisara, nema ga samo kod pisarske ruke F koja je, prisjetimo se, autor samo jedne stranice teksta. Ono u pravilu dolazi na završetku riječi, a drukčija uporaba – primjerice bilježenje glasova /Ĵ/ i /ň/ – nije zabilježena.

¹⁰ Primjer ovakvog bilježenja slova *lj* kod pisara A možemo naći u 15. retku stranice 16 *verso*, a za slovo *nj* v. 17. r. stranice 2 *recto*.

¹¹ Dalo bi se raspravljati koliko su mlađe ruke E i F zapravo „autorske” jer je očito kako su kasnije dopisale manji, sadržajno čak nevezan (osim religijske komponente) dio *Libra*. One su ipak uključene u ovo istraživanje kako bi se bolje dočarale grafijske razlike između dvaju različitih razdoblja (naravno, ukoliko iste postoje).

¹² Samoglasnike *ь* i *ѣ* često zovu poluglasima, poluglasnicima, polusamoglasnicima i sl. Svi ti nazivi ukazuju na reducirani izgovor tih glasova. U skladu s imenima slova glagoljične i ćirilčne azbuke (*yor* – *ь*, *jer* – *ѣ*) zvat ćemo ih *jerovima* (Damjanović 2003: 60).

¹³ Proces vokalizacije *jerova* i zamjene *jora* s *jerom* počinje još u XI st., tako da je do vremena nastanka *Libra* već u potpunosti proveden.

Višestrukost slovnih rješenja za iste glasove česta je pojava u srednjovjekovnoj ćirilskoj pismenosti. Dvojako pisanje glasova /v/, /i/, /m/, /t/ samo su neki od čestih primjera ove pojave. U pisarskim grafijama *Libra* dvojako bilježenje nije pretjerano rašireno. Mjestimično se u grafiji pisara E pojavljuje jednoglovo i troglovo slovo *t*, ali osim toga neke značajnije alternacije nisu zabilježene. Moglo bi se eventualno raspravljati o pisanju slova *o* i *ô*, ali kako ta slova u pravilu obilježavaju drukčije glasove (kratki i dugi glas /o/), njihovo alterniranje nije identificirano. Jedina zanimljivost koja je vezana uz ova dva slova jest potpuni izostanak slova *o* (*onb*) kod pisara C koji koristi samo slovo *ô* (*otb*). U tom slučaju ne možemo govoriti o dvojakom pisanju, već prije o pisanju dva glasa istim slovom (u slučaju da je pisar razlikovao ova dva glasa što u tekstu nije potvrđeno!). Izostanak višestrukosti slovnih rješenja jasan je pokazatelj kako je ova, *knjiško minuskulna* varijanta ćirilskog pisma, početkom XV. st. u potpunosti standardizirana.

7. ZAKLJUČAK

Pisanje je proces pomoću kojeg prenosimo poruku horizontalno (od jedne osobe do druge) i vertikalno (kroz različita vremenska razdoblja). Krajnji rezultat tog stvaranja uvijek možemo gledati kao jedinstveno djelo. Za razliku od tiskanih izdanja, gdje postoji morfološka uniformiranost azbučnog niza, ljepota pisanog spomenika (bilo da je riječ o liturgijskom ili vernakularnom spomeniku, dokumentu ili povelji) leži u činjenici kako dva poteza pisarske ruke, koliko se god oni trudili, nikad nisu u potpunosti identična.

Uzevši u obzir kako je u stvaranju *Libra* sudjelovalo čak šest različitih osoba i to kroz, navjerojatnije, duže vremensko razdoblje (ako uzmemo u obzir ruke E i F), dobivamo i glavnu motivaciju za provedbu ovog paleografskog istraživanja koje u fokusu ima grafiju i morfološke promjene koje se u njoj događaju. Provedeno istraživanje pokazalo je kako se koordinacijski procesi ne razlikuju u proučavanim grafijama – sve su raspoređene unutar četverolinijskog ustroja s pripadajućim slovnim modulom karakterističnim za minuskulna i kurzivna pisma. Pojedine manje razlike vidljive su u slovnim oblicima koji svojim linijama probijaju redak, što je i očekivano s obzirom na različite pisarske ruke. Provedenim istraživanjem azbučnih nizova potvrđena je činjenica kako sve grafije pokazuju podjednak, ali ipak individualiziran, stupanj minuskuliziranosti. Štoviše, čak se može reći kako je pretpostavljena evolucija *diplomatičke* u *knjišku* minuskulu rezultirala većom ujednačenosti

azbučnog niza. Osim same morfologije slova u korist takve hipoteze ide i izostanak višestrukosti slovnih rješenja za iste glasove, manjak ligatura i sl. Dugo nasljeđe diplomatske minuskule pretočilo se u novu – knjišku funkciju, koja je od 1512. (*Ofičje Blažene Djeve Marije*, Venecija) postala prikladna da se njome i tiskaju knjige. Za razliku od diplomatske minuskule ovdje je proces razvoja prema kurzivu „zakočen”, što tisak izvrsno dokumentira i, zapravo, fiksira. Grafije vjerodostojno odražavaju suvremenu situaciju regionalne ćirilичke pismenosti s manjim brojem karakterističnih morfoloških rješenja. Ta rješenja ipak govore kako spomenuta ujednačenost, iako zrela, predstavlja nezavršen proces normalizacije pisma.

Veće razlike u odnosu na blisku ćirilичku pismenost zabilježene su u kratičnom inventaru. Kod svih pisara kratice su jako rijetka pojava, što u proučavanom periodu nije slučaj u ćirilичkom pisanju. Od načina kraćenja najrasprostranjenije je natpisivanje, uz poneku kontrakciju i kombinaciju kontrakcije i natpisivanja. Zanimljivo je kako i u svim proučavanim grafijama nije identificirana nijedna ligatura što je iznenađujuće. Čak i široko rasprostranjene ligature (poput ligature *re*) izostaju iz azbučnih nizova *Libra*. Razlozi izostanka kratice i ligatura mogu se objasniti kroz prizmu prije spomenute normalizacije pisma. Tome u prilog ide i činjenica kako je situacija slična i u kasnijim tiskanim izdanjima (već spominjani *Nauk karstianski*), gdje se kratice također pojavljuju samo sporadično, što dokazuje visok stupanj normalizacije/standardizacije knjiške minuskule. Na kraju možemo konstatirati kako je *Libro*, zapravo, zbog veličine teksta i ujednačenosti – pisani spomenik hrvatske ćirilice u kojem je impregnirano dugostoljetno iskustvo pisanja ovog slavenskog pisma, sa svim svojim osebjnostima.

IZVORI

Libro od mnozijeh razloga. Dvosveščano izdanje rukopisa iz 1520. s preslikom izvornika i latiničkim prijepisom s komentarima. Priredio Mateo Žagar. Zagreb: Matica hrvatska, 2020.

LITERATURA

- Badurina, Lada. 2012. Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju. *Povijest hrvatskoga jezika. Književnost i kultura devedesetih*. Mićanović, Krešimir (ur.). Zagreb: Zagrebačka slavistička škola: 65–96.
- Damjanović, Stjepan. 2003. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Daničić, Đuro. 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII. vijeka*. Beograd.
- Eckhardt, Thorvi. 1955. Ustav. Glossen zur paläographischen Terminologie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 4: 130–146(b).
- Jagić, Vatroslav. 1868. *Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Zagreb: Štamparna Dragutina Albrechta.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćiriličnom *Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru*. *Filologija* 62: 61–68.
- Karski, Evfimij Fedorovič. 1928 (1979). *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*. Sankt Peterburg: Nauka.
- Kuljbakin, Stepan Mihajlovič. 2008. *Slavjanskaja paleografija*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU
- Mitani, Keiko. 2017. The Croatian Tradition of *The Story of Akir the Wise* in South Slavonic Recensions. *Slovo*, 67, 1–21.
- Mošin, Vladimir. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije* I. dio. Zagreb: JAZU
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo. Slavistički komitet.
- Paskojević, Kristian. 2018. *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnogijeh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Beograd – Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933a. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan 1933b. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi*. Posebna izdanja SKA XCIX. Filozofski i filološki spisi 23. Beograd.
- Speranskij, Mihail. 1931. Dubrovnickij sbornik 1520. goda. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života*. Dubrovnik. 257–259.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo (ur.). 2020. *Libro od mnogijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Žagar, Mateo i Kristian Paskojević. 2014. Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva. *Filologija* 62. 221–247.

SUMMARY

GRAPHY OF SCRIBAL HANDS IN *LIBRO OD MNOZIJEH RAZLOGA*

Libro od mnozijeh razloga, the manuscript book written in Dubrovnik in 1520, is characterized by its varied content and choice of topics (parts of the gospels, instructive legends, prayers, parts of horoscopes and dream books). It consists of five parts subsequently connected into one, and individual parts were written by different scribes. Milan Rešetar, whose paleographic research served as the starting point of the article, mentions three main scribes' hands and a fourth that mostly added titles written in red ink. Along with them, two younger hands appear, filling in the blank space at the end of individual parts of the manuscript. The main task of this paleographic research is to analyze the graphics of these scribes and compare letter forms in order to identify differences and similarities between them, with an emphasis on their morphology. The term graphy is broader than graphomorphology and it mostly focuses on the way of recording phonemes with letters or graphemes, i. e. the system of letters by which the phonemes of a particular language are written.

Keywords: Middle Ages, Dubrovnik, Slavic Cyrillic paleography, graphy, graphetik

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.